

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Evaluation on Uzbek Turkish Dialects

Hüseyin YILDIRIM*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 121-145

Öz: Genel kabule göre Özbek Türkçesi Uygur Türkçesi ile birlikte Türkçenin Karluk grubuna dâhil edilir. Özbekistan, bünyesinde barındırdığı etnik unsurlar bakımından oldukça çeşitlilik gösterir. Bugün Özbekistan'da büyük Türk gruplarından *Kıpçak, Karluk, Oğuz* boylarının hemen hemen her uruğu yaşamaktadır. Bu da Özbek Türkçesinde büyük ana ağız gruplarının ve küçük alt grupların ortaya çıkması şeklinde dile yansır.

Özbek Türkçesi ağızları üzerine, bazı çalışmalardaki sınırlı bilgiler haricinde, Türkiye'de müstakil bir araştırma bulunmamaktadır.

Özbek Türkçesi standart dili fonetik olarak çoğunlukla *Fergana* ağzına, morfolojik olarak da *Taşkent* ağzına dayanır. Ancak, Taşkent ve Fergana ağızlarının yanı sıra, Türk gruplarının genelini konuştuğu Türkçeyi aksettirmesi ile de karakterize edilebilecek olan Özbek Türkçesinin diğer ağızları da edebî dilin şekillenmesinde büyük pay sahibidir.

Bu çalışmada Özbek ağız araştırmalarının tarihi; ağızlar üzerine ortaya konan kaynak niteliğindeki mevcut çalışmalar; ağızların sınıflandırılması hususundaki yaklaşımlar; ana ve alt grupları birbirinden ayırmada uygulanan ölçütler gibi konular değerlendirilecektir. Aynı şekilde, edebî dilin şekillenmesinde hangi ağız grubu ya da gruplarının daha etkin rol oynadığına değinilecektir.

Ayrıca, sınıflandırmada ortaya çıkan ağız gruplarının fonetik ve morfolojik açıdan kendine has tipik özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi ağızları, diyalektoloji, Özbek Türkçesi şiveleri, ağız sınıflandırması, Özbek Türkçesi.

Abstract: According to the general acceptance, Uzbek Turkic is included in the Qarluk group together with Uyghur Turkic. Uzbekistan shows a great variety in terms of ethnical elements. Today almost all the tribes of the large Turkish groups such as the *Kipczak, Qarluk and Oghuz* live in Uzbekistan. This is reflected in the emergence of large main dialect groups and small subgroups in the Uzbek Turkic language.

There is no independent research on Uzbek Turkic dialects in Turkey except for limited information in some studies.

The Uzbek Turkic standard dialect is based mostly on the dialect of *Fergana* and morphologically on the dialect of *Tashkent*. However, besides the Tashkent and Fergana dialects, the other dialects of Uzbek Turkic, which can be characterized by the Turkish reflection of the Turkish groups as a whole, also have a great share in the formation of the literary language.

In this study topics such as the history of Uzbek dialect studies; existing studies on dialects that are of source quality; approaches on dialect classifications and criteria applied to distinguish between main and

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. huseyin@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 20.03.2017 / Kabul Tarihi: 01.05.2017

subgroups will be examined. Also, which dialect group or groups are playing a more active role in shaping the literary language will be analyzed. The study will also focus on the phonetic and morphologically distinctive characteristics of the dialect groups that appear in the classification.

Key Words: Uzbek Turkic dialects, dialects, Uzbek Turkic accents, Classification of dialects, Uzbek Turkic.

Giriş

Özbek Türklerinin çoğu Özbekistan'da yaşamaktadır. Ancak yoğunluk sırasına göre Tacikistan'da, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Türkmenistan'da ve Rusya Federasyonunda da Özbekler bulunmaktadır. Bu ülkelerden başka Kuzey Afganistan'da, Çin'de ve göçmen olarak Türkiye'de, Pakistan ve Suudi Arabistan'da da Özbekler vardır (Öztürk 2007: 293).

Özbekistan Cumhuriyeti dışında da Özbeklerin yaşaması Özbek ağızlarının coğrafi sınırların ötesinde var olmasının doğal bir sonucudur.

Ana hatlarıyla Özbek Türkçesi, Çağataycanın bir devamı niteliğindedir. Uygur Türkçesi ile birlikte Türk yazı dilinin Güney-Doğu grubunda yer alır. Bu gruba *Karluk* veya *ayak – tağlık* grubu da denilir (Öztürk 2007: 293).

Özbek Türkçesinin tarihî dönemlerini ve gelişim sürecini belirlemede farklı ama birbirinden uzak olmayan çeşitli görüşler mevcuttur. Özbek edebî dilinin devirlere ayrılması konusunda, N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. M. Şerbak, A. Usmanov gibi Türkologların tasniflerini değerlendiren G. Abdurrahmanov vd. (Abdurrahmanov 2008: 28-30), Özbek edebî dilinin tarihini: **I.** En Eski Türk Dili (VII. asra kadar olan devir), **II.** Eski Türk Dili (VII. asırdan X. asra kadar olan devir); **III.** Orta Asya Edebî Dili (XI-XIV. asırlar); **IV.** Eski Özbek Edebî Dili (XIV-XVII. asırlar); **V.** Yeni Özbek Edebî Dili (XVII-XX. asır başları); **VI.** Bugünkü Özbek Edebî Dili (XX. asrın otuzlu yılları) şeklinde altı devre ayırır (Yıldırım 2009: 570).

Mevcut ağız sayısı bakımından Özbek Türkçesi oldukça zengindir. Bu durum Özbekistan coğrafyasında yaşanan tarihî süreç ve bugünkü Özbek halkının etnik yapısıyla ilişkilidir. Özbek Türkçesini oluşturan ağızları üç lehçede¹ toplamak mümkündür. Bunlar: 1. *Karluk-Çigil-Uygur lehçeleri*, 2. *Kıpçak lehçesi*, 3. *Oğuz lehçesi*. Bu lehçelerden, genelde, Karluk-Çigil-Uygur lehçesinin günümüz Özbek Türkçesi yazı dilinin standartlarını belirlemede önemli bir yere sahip olduğu vurgulanır. Bunun sebebi, Özbek halkının şekillenmesinde Karluk etnik birliğinin Karahanlılar devrinden itibaren özel bir yere sahip olmasıdır (Seyfullayeva vd. 2010: 21).

Bu sayılan lehçe gruplarından *Kıpçak lehçesi grubu* Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi vb. ile ilişkili iken, *Oğuz lehçesi* grubu Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile genel ortak özelliklere sahiptir. *Karluk-Çigil-Uygur* lehçesi grubu ise doğrudan Uygur Türkçesine yakındır (Recebov 1996: 8). Özbek Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında bu lehçelerle olan ilişkisine bakmadan bir neticeye varmak mümkün değildir.

1 Özbek ağızlarının araştırılması ve sınıflandırılması çalışmalarında genel olarak *Kıpçak*, *Karluk-Çigil-Uygur*, *Oğuz* ana ağız grupları için *lehçe* (bazen de *diyalekt*) terimi, bu lehçelerin alt grupları için ise *şive* terimi kullanılır. Bu çalışmada da genel olarak ana gruplar için *lehçe*, alt gruplar için *ağız* terimi tercih edilmiştir.

XX. asrın otuzlu yıllarında şekillenmeye başlayan bugünkü Özbek Türkçesini oluşturan diyalekt ve ağızlar, etnolojik açıdan *Karluk*, *Kıpçak* ve *Oğuz* olmak üzere üç büyük lehçede birleştirilir. Özbek edebî dilinin ortaya çıkışında bu üç lehçe çatısı altında yer alan şivelerinin katılımı tabii bir hâl olmakla birlikte, bunlardan hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği konusunda dilciler arasında görüş birliği yoktur. Kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalekt olarak Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana ağızları gösterilmektedir. Ancak bazı dilciler (X. Daniyarov, B. Toyçibayev) edebî dilin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaşarak, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup ağızların da aktif olarak katıldığını belirtirler (Cemalhanov 2005: 39).

Özbek Ağız Araştırmaları Tarihi ve Yapılan Çalışmalar

Özbek Türkçesi ağızları üzerine Türkiye’de yapılmış müstakil bir çalışma mevcut değildir. Ancak gerek Özbekistan gerekse Rusya Türkolojisinde konuya dair birçok araştırma ortaya konulmuştur. Burada, yapılan tüm çalışmalardan bahsetmek ve her biri kıymetli bu eserleri tek tek değerlendirmek elbette mümkün değildir. Ancak, aşağıda Özbek ağız araştırmaları çalışmaları tarihçesine ve bu süreçte üretilen temel kaynak niteliğindeki eserlere kısaca göz atılacaktır.

İlk çalışmalar esas itibarıyla sınıflandırma üzerinedir. Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı eseri ile başlatılabilecek olan tasnif çalışmaları bilhassa 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda oldukça ilgi görmüştür. Türk dili ve lehçelerinin tasnifi konusunda araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Ortaya konan tasniflerde genel Türkçenin içinde Özbek Türkçesinin yeri de belirlenmeye çalışılmıştır.

V. V. Padlov Özbek ağızlarını ilk tasnif eden âlim olarak kabul edilir. Padlov “*Şimaliy Türkistan Tilleriniñ Fonetikası* (Kuzey Türkistan Dillerinin Fonetigi)” (1882-1883) adlı eserinde Türk dili ve lehçelerini dört gruba ayırır. Bu sınıflandırmanın 3. maddesinde Özbek ağızları altı alt grupta toplanır:

1. Doğu grubu (Altay, aynı zamanda Yenisey Türklerinin dilleri).
2. Batı grubu (Batı Sibirya Tatarlarının dili, Kırgız, Kazak, Başkurt Türklerinin dilleri).
3. Orta Asya grubu (Yarkent, Çağatay dili, Kuzey Özbek ağızları, Hokand ağızı, Zereşan vadisindeki Özbek ağızları, Buhara ve Hive ağızları).
4. Güney grubu (Türkmen, Azerbaycan, Türk (Osmanlı) ve Kırım Tatarları dili) (Toyçibayev 2004: 27).

Padlov’un tasnifi Özbek ağızlarının gruplandırılması bakımından ilk olsa da bu ağızların kendine has karakteristik özellikleri ve bu ağızları birbirlerinden ayıran farklılıklar hakkında bilgi verilmemiştir.

Özbek Türkçesi Türk lehçeleri içinde en çok ağza sahip olanlardan biridir. Bu ağızların incelenmesi ve sınıflandırılması araştırmaları 19. yüzyılın sonlarında

başlayıp, gittikçe ilerler. Ekim Devriminden sonraki ilk yıllarda ise bu çalışmalar oldukça canlanır (Recebov 1990: 7)².

Ekim Devriminden sonraki 1920 ve 1930'lu yıllarda **Y. D. Polivanov'un** “*Zvukovoy Sostav Taşkentskogo Dialekta* (Taşkent Ağzının Ses Yapısı) 1922”, “*Vokalizm Govora Goroda Samarkanda* (Semerkant Şehri Ağzında Ünlü Sistemi)” 1923), “*Kazak-Naymanskiy Govor* (Kazak-Nayman Ağzı) 1931”, “*Govor Kışlaka Kvyat-Kungurat Şavatskogo Rayona* (Şavat Vilayeti Kıyat-Kongırat Ağzı) 1934”, “*Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık* (Özbek Diyalektolojisi ve Özbek Edebî Dili) 1933”; **P. Y. Kuznetsov'un** “*Nekotoriye Dialektologičeskiye Osobennosti Sredneaziatskogo Nareçiya Turkskogo Yazıka* (Türk Dili Orta Asya Lehçesinin Bazı Diyalektolojik Özellikleri) 1923”; **K. K. Yudahin'in** “*Vadil Kışlak Lehçesi Hakida Bir Neçe Söz* (Vadil Köyü Ağzı Hakkında Birkaç Söz) 1927”, “*Taşkent Şevesiniñ Hususiyetlerige Dair* (Taşkent Ağzının Özelliklerine Dair) 1927”, “*Nekotoriye Osobennosti Karabulakskogo Govora* (Karabulak Ağzının Bazı Özellikleri) 1927”; **İ. İ. Zarubin'in** “*Spisok Narodnostey Turkestanskogo Kraya* (Türkistan Ülkesi Halklarının Listesi) 1925”; **İ. A. Batmanov'un** “*Voprosı Klassifikatsii Uzbekskix Govorov* (Özbek Ağızlarının Tasnifi Meseleleri) 1934”; **Gazi Alim Yunusov'un** “*Özbek Uruglarından Kataganlar ve Uların Tili* (Özbek Boylarından Kataganlar ve Onların Dili) 1930”; “*Özbek Lehçelerinin Tasnifide Bir Tecribe* (Özbek Lehçelerinin Tasnifinde Bir Deneme) 1935”; **Tursun İbrahimov'un** “*Karakalpak Şevesiniñ Bazi Hususiyetleri* (Karakalpak Ağzının Bazı Özellikleri) 1935” gibi çalışmalarında Özbek dil biliminin çeşitli meseleleri, bilhassa diyalektoloji meselesi etraflıca incelenmiş ve bilimsel temellerde değerlendirilmiştir.

Y. D. Polivanov'un *Karluk-Çigil-Uygur, Kıpçak ve Oğuz* ağızlarının araştırılması üzerine birçok çalışması mevcuttur. Bu çalışmalar oldukça önemli olup günümüzde de faydalanılan temel kaynak eserlerdendir. Polivanov “Semerkant Şehri Ağızlarının Ses Sistemi”³ adlı çalışmasında Özbek Türkçesinin Semerkant ağzı ünlülerinin karakteristik özelliklerini verip, ağızdaki /â/ foneminin yuvarlaklaşma niteliğine sahip olduğuna dikkat çeker. Çalışmada /i/ ve /u/ ünlülerinin diğer ağızlardakine nispeten dar ve uzun telaffuz edildiği belirtilir ve örneklerle gösterilir; eser *Semerkant* ili ağzının ses yapısı üzerine en değerli kaynaktır.

Polivanov'un “Semerkant Ağzı”⁴ adlı çalışmasında bu ağızdaki hâl ekleri kategorisi, özellikle de yönelme ve bulunma hâli eklerinin karışık biçimde kullanılışı, kip sistemi, bilhassa asıl şimdiki zaman kipinin –ep şeklinde kullanılması gibi morfolojik, kısmen de leksik ve fonetik hususlar derinlemesine incelenmiştir. “Semerkant Özbek Ağzının Örnekleri”⁵ eserinde ise Semerkant ağızlarının tüm fonetik, gramatik ve leksik özellikleri bünyesinde barındıran metin örnekleri

2 Nazar Recebov “*Özbek Halk Şevelerinde Fe'İniñ Morfolojik Tüzilişi* (Özbek Halk Ağızlarında Fiillerin Morfolojik Yapısı)” adlı çalışmasının giriş bölümünde ağız araştırmaları tarihinin kısa bir değerlendirmesini yapar (Recebov 1990: 5-14). Bu bölümde ilgili değerlendirmeden de yararlandı.

3 Polivanov, Y. D. *Vokalizm Govora Goroda Samarkanda* // Dokladı AN SSSR, M.; 1928.

4 Polivanov, Y. D. *Obroztı Nesingarmonistiçeskiy Govorov Uzbekskogo Yazıka. Samarkandskiy Govor* // Dokladı AN SSSR, M., 1928. S 306-323.

5 Polivanov, Y. D. *Semerkand Özbekleri Tiliniñ Namunesi*. Taşkent – Semerkant, 1935.

vermiştir. “Kazak-Nayman Ağzı”⁶ adlı çalışması Kıpçak ağzının karakteristik özelliklerini belirlemeye yöneliktir.

Araştırmacının yukarıda zikredilen çalışmaları Özbek ağız araştırmaları tarihinde çok önemli yer tutar. Özellikle, Semerkant bölgesindeki *Kıpçak* ve *Karluk-Çigil-Uygur* ağızlarının incelenmesinde değerli kaynaklar olarak kabul görür.

Semerkant vilayetindeki Batı grubu ağızlarını incelemek üzere birçok çalışma yapılmıştır. İlk çalışma Y. D. Polivanov’un Özbek Türkçesinin “*Kazak-Nayman Ağzı* (1935)” adlı araştırması olup, burada Özbek ağızları sınıflandırılırken *Kettekurgan* ili ağızları da kaydedilir ve bunlar İranlılaşan ağız grubuna dâhil edilir. Gazi Alim Yunusov, V. V. Reşetov vd. araştırmacıların sınıflandırmalarında Semerkant vilayetindeki *Kıpçak* ve *Karluk-Çigil-Uygur* grubuna bağlı ağızların varlığı yüzeysel olarak gösterilmiştir.

İkinci Dünya Savaşından sonraki ilk yıllarda Özbek halk ağızlarını araştırma meselesi tekrar ivme kazanır. Örneğin, “*Urgut Şevesiniñ Bazi Bir Hususiyetleri* (Ürgüt Ağzının Bazı Özellikleri) (H. Gulomov: 1946)”, “*Andican Şevesiniñ Bazi Bir Hususiyetleri* (Andican Ağzının Bazı Özellikleri) (Y. Yoldaşev: 1948)” gibi konularda tezler hazırlanır. 1950’li yıllar ağız araştırmalarında yeni bir dönemin başlangıcı olur. Semerkant Devlet Üniversitesi tarafından bu yıllardan itibaren ağız araştırmalarında saha çalışmaları başlatılır; her yıl sistemli olarak Semerkant vilayetinin çeşitli bölgelerine saha çalışmaları seferleri düzenlenir.

Özbek halk ağızlarının incelenmesi merkezinde V. V. Reşetov’un çalışmaları özel bir yer tutar. Araştırmacının yüksek lisans tezi Özbek Türkçesinin *Margılan* ağzı (1940) ve doktora tezi *Taşkent* vilayetinin karışık ağızları üzerinedir. Reşetov, Özbek şive ve ağız malzemelerini toplamak için gerekli olan transkripsiyon işaretleri sistemi üzerine ilk çalışmaya imza atmıştır (1947). “*Hazirgi Zaman Özbek Tili* (Günümüz Özbek Türkçesi) (1946)”, “*Özbek Türkçesi* (Özbek Tili) (1959)”, “*Özbek Dialektologiyası* (Özbek Diyalektolojisi)” (1962) gibi eserleri Özbek ağız araştırmalarının gelişmesinde büyük payı vardır.

“*Özbek Şevelerini Örgeniş ve Tasnif Kılış Meselesi* (Özbek Ağızlarını İnceleme ve Tasnif Etme Meselesi)” (Kadirov: 1949), “*Özbek Tiliniñ Kıpçak Şevesi* (Özbek Türkçesinin Kıpçak Ağzı)” (Abdullayev: 1957), “*Özbek Tiliniñ Parkent Şevesi* (Özbek Türkçesinin Parkent Ağzı)” (Afzalov: 1957) vb. eserler de Özbek ağızlarının sınıflandırılması; ana ve alt grup ağızların incelenmesi üzerine, İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra ortaya konan önemli örnek çalışmalardandır.

1960’lı yıllara geldiğinde Özbek diyalektolojisi üzerine ders kitapları ve yardımcı kaynaklar ortaya konulur. Bunlardan ilki V. V. Reşetov ve Ş. Şaabdurahmanov’un “*Özbek Dialektologiyası* (Özbek Diyalektolojisi) (1962)” adlı ders kitabıdır. Bu eser bazı değişiklikler yapılarak 1978 yılında yeniden yayımlanmıştır. Eser Özbek dil biliminin gelişmesine büyük katkı sağlamış, bu sahada ders kitabı yayımlamada ilk adım olmuştur. Çalışmada Özbek ağızlarının morfolojisine özel bir bölüm ayrılmış olup hâl, iyelik ve çokluk kategorileri her üç lehçe (Karluk, Kıpçak, Oğuz) malzemesi esasında değerlendirilmiştir. Aynı şekilde fiil kiplerinin tipik kullanımları örneklerle gösterilmiş; ayrıca kelime türetme hakkında da bilgi verilmiştir.

6 Polivanov, Y. D. *Kazak-Naymanskiy Govor* // Izvestiya AN SSSR, M., 1931. S. 98-111.

Ş. Şaabdurahmanov'un "Özbek Edebiy Tili ve Özbek Halk Şeveleri (Özbek Edebî Dili ve Özbek Halk Ağızları) 1962" adlı incelemesi Özbek ağızlarının araştırılması ve yüksekokullardaki eğitim öğretimde yardımcı kaynak olması bakımından oldukça değerlidir. Özbek edebî dili ve dayandığı şehir ağızları (Taşkent, Fergana gibi) arasındaki ilişkinin esas alındığı bu incelemede Taşkent, Fergana ağızlarının zengin bir malzemeye sahip olduğu vurgulanır ve bu durumun günümüzde de mevcut olduğu kaydedilir. Bundan dolayı da, edebî dilin ihtiyaç duyduğu sözcük ve terimlerin zengin kabul gören ağızlardan alınması gerektiğine, böylece dilin gelişeceğine dikkat çekilir.

Bu yıllar içinde "Özbek Tiliniñ Oş Şevesi (Özbek Türkçesinin Oş Ağzı)" (Fermanov: 1960), "Özbek Dialektologiyasi Kursidan Materialler (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)" (N. Recebov: 1962), "Harezmi Şeveleri (Harezmi Ağızları)" (F. Abdullayev: 1961), "Özbek Tiliniñ Şehrisebz Şevesi (Özbek Türkçesinin Şehrisebz Ağzı)" (Rusça, B. Corayev: 1964), "Özbek Tiliniñ Cizzah Şevesi (Özbek Türkçesinin Cizzah Ağzı)", (Gulamov: 1964), "Özbek Tiliniñ Sayram Şevesi (Özbek Türkçesinin Sayram Ağızları)" (Zufarov: 1966), "Özbek Tiliniñ Andican Şevesi (Özbek Türkçesinin Andican Ağzı)" (S. İbrahimov: 1967), "Taşkent Şevesi Grammatikası (Taşkent Ağzı Grameri)" (Rusça, Y. Gulamov: 1968), "Taşkent Oblast Şeveleri Leksikası (Taşkent Vilayeti Ağızları Söz Varlığı)" (Sadikov: 1968), "Özbek Tiliniñ Buhara Grubpa Şeveleri (Özbek Türkçesinin Buhara Ağzı)" (M. Mirzayev: 1969) gibi çalışmalar da ortaya konmuştur.

1970'li yıllardan itibaren Özbek ağızlarının değerlendirilmesi süreci daha da hızlanır. Ağızlar üzerine yapılan çalışmalar bakımından altın yıllar denilebilecek bu yıllarda ders kitapları ile birlikte, deneme ve incelemelerin sayısı katlanarak artar. Bu çalışmalarda ağız malzemelerini derleme ve bunları tarihî dönem materyalleri ile mukayese ederek inceleme oldukça itibar kazanır. "Özbek Edebiy Tili ve Cenubiy Harezmi Dialekti (Özbek Edebî Dili ve Güney Harezmi Diyalekti)" (Y. Cumanazarov: 1971), "Kokan Grubpa Şeveleri Leksikası (Hokand Grubu Ağızları Söz Varlığı)" (Torakulov: 1971), "Kaşkaderya, Özbek Şeveleri (Kaşkaderya Ağızları)" (A. Şermatov: 1972), "Kuyı Kaşkaderyadagi Özbek Şeveleri (Aşağı Kaşkaderya'daki Özbek Ağızları)" (A. Şermatov: 1974) "Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi Leksikası (Özbek Türkçesinin Oguz Lehçesi Söz Varlığı)" (A. Madrahimov: 1973), "Özbek Dialektologiyasidan Materialler (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)" (A. Aliyev: 1974), "Surhanderya Oblastidagi Özbek Şeveleri Leksikası (Surhanderya Vilayetindeki Özbek Ağızları Söz Varlığı)" (Rahimov: 1974), "Celenüvçi Dialektlerini Özbek Edebiy Tili Bilen Kıyasıy Örgeniş Tecribesi (/C/leştiren Diyalektleri Özbek Edebî Dili İle Kıyaslama Denemesi)" (Rusça, H. Daniyarov: 1975), "Eski Özbek Edebiy Tili ve Kıpçak Dialekti (Eski Özbek Edebî Dili ve Kıpçak Diyaleti)" (H. Daniyarov: 1976), "Taşkent Oblast Şeveleri (Taşkent Vilayeti Ağızları)" (Ortak yayın, 1976), "Afganistandagi Özbek Şeveleri Leksikası (Afganistan'daki Özbek Ağızları)" (Abdullayev: 1976), "Karakalpagistandagi Özbek Şeveleri (Karakalpakistan'daki Özbek Ağızları)" (A. İsayev: 1977), "Özbek Tiliniñ Garbiy Semerkand Şeveleri (Özbek Türkçesinin Batı Semerkant Ağızları)" (Recebov: 1977), "Kaşkaderya Oblast Özbek Halk Şeveleri (Kaşkaderya Vilayetindeki Özbek Halkının Ağızları)" (Rusça, A. Şermatov: 1978), "Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi (Özbek Türkçesinin Oguz Lehçesi)" (Abdullayev: 1978), "Kıpçak Dialektiniñ Leksikası (Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı)"

(H. Daniyarov: 1979) vb. birçok çalışma 1970'li yıllarda Özbek ağız araştırmalarının ne denli gelişmiş olduğunu gösterir niteliktedir.

1980'li yıllar da ağız araştırmaları konusunda yapılan çalışmalar bakımından verimli geçen yıllardır: “*Cenubiy Kazakistandagi Özbek Şeveleri* (Güney Kazakistan'daki Özbek Ağızları)” (K. Muhammedcanov: 1980), “*Özbek Tiliniñ Kokan Şevesi*, (Özbek Türkçesinin Hokand Ağzı)” (Nasirov: 1980), “*Kaşkaderyadagi Özbek Halk Şeveleri* (Kaşkaderya'daki Özbek Halk Ağızları)” (Şermatov: 1981), “*Özbek Tiliniñ Karluk Lehçesi* (Özbek Türkçesinin Karluk Lehçesi)” (Ş. Şaabdurahmanov: 1983), “*Özbek Halk Şeveleri Morfologiyasi* (Özbek Halk Ağızlarının Morfolojisi)” (Ortak yayın, 1984), “*Özbek Tili Surhanderya Şeveleri (Fonetika, Leksika)* (Özbek Türkçesi Surhanderya Ağızları (Fonetik, Söz Varlığı), (Rahimov: 1985). Verilen örnek çalışmalar, bu yıllarda da Özbek Türkçesi ağızları üzerine araştırma ve inceleme çalışmalarının revaçta olduğunu göstermektedir.

Çalışmalar 90'lı yıllar ve sonrasında da devam etmiş ve hâlen de devam etmektedir. Örneğin: “*Özbek Halk Şevelerinde Fe'liniñ Morfologik Tüzilişi* (Özbek Halk Ağızlarında Fiillerin Morfolojik Çekimi)” (Recebov: 1990), “*Özbek Dialektologiyasidan Materiallar* (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)” (Aliyev: 1991); “*Özbek Dialektologiyasiden* (Özbek Diyalektolojisinden) (Enazarov: 1995); *Özbek Şeveşinasligi* (Özbek Ağız Araştırmaları) (Recebov: 1996); “*Özbek Dialektologiyasi* (Özbek Ağızları)” (Toyçibayev: 2004), “*Kölab Özbekleri*” (Şefekov: 2006), “*Lakaylar: Dialektologiya ve Frazologiya* (Lakaylar: Diyalektoloji ve Anlambilim)” (Nazarov: 2010)

Yukarıda gösterilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Özbek Türkçesi ağızları üzerine genel çalışmalar yapıldığı gibi, ilgili ağızlar üzerine ayrı ayrı çalışmalar da bulunmaktadır. Aynı zamanda ağızların söz varlığı üzerine sözlük çalışmaları da mevcuttur.

Özbek Ağızlarının Sınıflandırılması

Özbekistan coğrafyası eskiden beri Türklerin birçok boyu için merkez yerleşim yerlerinden olmuştur. Bugün de üç büyük Türk grubu olan *Kıpçak*, *Karluk* ve *Oğuz* boyları Özbekistan'da yaşamaya devam etmektedir. Bunun neticesinde de Özbek Türkçesinde birçok ağız grubu ortaya çıkar. Bu iç içe geçmiş etnolojik yapı kullanılan dil ve ağızlara da akseder.

Ana ve alt ağız gruplarının çokluğu sınıflandırmayı zorlaştırır ve karmaşık hâle getirir. Sınıflandırma çalışmaları ve bu çalışmalarda uygulanan ölçütlerle ortaya çıkan ağızlar, bu ağızların karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri aşağıda getirilen bazı sınıflandırma örnekleriyle gösterilmeye çalışılacaktır⁷.

İ.İ. Zarubin'in Sınıflandırması

Zarubin, Özbek ağızlarını dört gruba ayırır: **1.** Hive, **2.** Fergana, **3.** Taşkent, **4.** Semerkant-Buhara ağızları (Zarubin 1925).

7 Burada, V. V. Reşetov - Ş. Şaabdurrahmanov'un *Özbek Dialektologiyasi* (1978: 23-42); B. Toyçibayev - B. Hasanov'un *Özbek Dialektologiyasi* (Toyçibayev 2004: 30-39) ve Nazar Recebov'un *Özbek Şeveşinasligi* (1996 : 77-98) adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Araştırmacı, bu sınıflandırmasında Özbek ağızları arasında büyük yer tutan ve bugünkü Özbekistan'ın birçok bölgesine dağılmış olan Kıpçak (C'leyici) ağızları ve Kuzey Özbek ağızlarını dikkate almamıştır (Reşetov: 29; Toyçibayev: 31).

K.K. Yudahin'in Sınıflandırması

Yudahin'in Özbek ağızlarının sınıflandırılmasında iki denemesi vardır. İlk denemesinde Özbek ağızlarını Tacikçe ile ilişkisi ve ünlü uyumunu barındırma derecesine göre dört gruba ayırır:

1. Asıl Türk ses sistemini ve ünlü uyumunu koruyan Özbek ağızları;
2. Kendi ses yapısını kısmen değiştiren, ünlü uyumunu kaybeden ağızlar;
3. İran dilleri ailesine mensup ünlü sistemini koruyan ağızlar;
4. Özbek ve Tacik dillerinde konuşan Tacik ağızları (Semerkant, Buhara gibi şehirlerde).

Daha sonra Yudahin Özbek ağızlarının kendine has özelliklerini detaylı olarak değerlendirip, ilk sınıflandırmasına netlik getirir ve Özbek ağızlarını beş gruba ayırır: *Taşkent, Fergana, Kıpçak, Hive* (Hive-Oğuz) ve *Kuzey Özbek ağızları* (Toyçibayev: 31).

Y. D. Polivanov'un Sınıflandırması

Polivanov bir dizi Özbek ağız ve şivesini öğrenip, Özbek Türkçesi ve ağızları arasındaki en küçük farklılıkları dahi gösteren mükemmel bir tasnif ortaya koymuştur (Reşetov: 29; Toyçibayev: 32).

Polivanov sınıflandırmasında dildeki iki hususu göz önünde bulundurmıştır: 1. metisasyon (akraba dillerin karışması) 2. hibridizasyon (farklı aile gruplarındaki dillerin karışması). Araştırmacı, ağızlarda görülen tüm fonetik değişimleri dikkate alarak Özbek ağızlarını birkaç gruba ayırır. İranlılaşma bakımından, yani bazı Özbek ağızlarının ortaya çıkma sürecinde Tacikçenin etkisini dikkate alarak ağızları şu şekilde gruplandırır:

1. İranlılaşmamış ağızlar.
2. İranlılaşmış ağızlar.

İranlılaşmayan ağızlara Özbek-Kıpçak lehçesi ağızları (C'leyici ağızlar) ve Fergana'nın ünlü uyumunu muhafaza eden köy ağızları (Saray, Andican, Yolgüzer, Mankent) dâhil edilir.

Polivanov Taşkent, Hokand-Margilan, Andican-Şehrihan ağızlarında İranlılaşma unsurlarının mevcut olduğunu kaydederken, Buhara, Semerkant, Hocand, Oratepe türündeki ağızları maksimum seviyede İranlılaşmış, yani Tacik ünlü sistemini tam aksettiren ağızlar olarak kabul eder. İranlılaşan ağızları dörde ayırır:

1. Semerkant-Buhara ağızları.
2. Taşkent tipindeki ağızlar (Taşkent ve etrafındaki ilçe ağızları).
3. Hokand- Margilan tipindeki ağızlar.
4. Andican-Şehrihan vb ağızlar; bu gruba Uygurlaşan ağızlar da dâhil edilir (Nemengan ve ona yakın Çartak, Üyçi, Şahand ağızları). Polivanov'un sınıflandırmasında ayrıca iki grup ağız yer alır. Bunlar

5. Kuzey Özbek şehir ağızları (Türkistan, Çimkent ve bu gruptaki bazı köy ağızları).
6. Kuzey Özbek köy ağızları (Mankent, Karabulak gibi ağızlar).

Polivanov'un sınıflandırmasındaki ikinci ana ağız grubu da "Oğuz lehçesi" olup, kendi içinde iki ağza ayrılır: 1. Güney Harezmi grubu ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yeni Arık, Hanka ağızları); bu gruba Şorahan ağızı ayrı bir tür olarak dâhil edilir. 2. Kuzey Oğuz grubu ağızları (İkan-Karabulak ağızları); bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağızı da dâhil edilir.

"Kıpçak lehçesi" üçüncü ana ağız grubu olarak alınıp kendi içinde alt ağız gruplarına ayrılır:

1. Orta Harezmi ve Güney Harezmi (Gürlen, Bağat, Şaabaz, Hoceyli, Kıpçak, Kongirat, Mangit bölgeleri ağızları).
2. Â'layıcı grup (Kazak-Nayman, Fergana-Karakalpakları).
3. Kurama ağızları; Ahangeran vadisi Kurama ağızları.
4. Kuzey Özbek ağızları; Türkistan'daki Sozak, Çelekurgan köy ağızları.
5. Orta Özbek; Kırık ağızları ve Güney Özbek-Lakay ağızları ve Afganistan'daki Kıpçak Özbekleri ağızları da bu gruba girer.

Polivanov bazı çalışmalarında Özbek ağızlarının sınıflandırılmasının henüz mükemmel olmadığını kaydedip, Özbek dilciliğinde ağızları detaylandırarak tasnifin zaruri olduğunu belirtir. Ancak Polivanov'un sınıflandırması hatalardan uzak olmasa da derin ve detaylı araştırması Özbek ağız araştırmalarının öğreniminde çok önemli kaynaklardan biri sayılır.

Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması

Gazi Alim Yunusov kendi derlediği oldukça zengin malzemeye dayanarak 1936 yılında, Polivanov'un sınıflandırmasından sonra yayınlanan "Özbek Lehçelerinin Tasnifinde Bir Deneme" adlı eserinde Özbek ağızlarını sınıflandırır (Yunusov: 1936). Yunusov, Polivanov'un anlama tesir etmeyen fonetik hadiseleri ve dış etkileri temel alarak yaptığı sınıflandırmayı tenkit ederek, çift ünlülerin anlam ayırt etme özelliklerine, lehçe ve ağız konuşanları arasında anlaşılmayan leksik, morfolojik, fonetik özelliklere göre sınıflandırma yapılması gerektiğini belirtir.

Gazi Alim Özbek ağızlarını evvela üç büyük lehçeye ve bunları da kendi içinde ağızlara ayırır:

1. *Özbek-Kıpçak lehçesi*. Özbek-Kıpçak lehçesi dört ağza ayrılır: Kırık, Celayir-Lakay, Kıpçak, Gürlen.
2. *Türk-Barlas lehçesi*. Bu lehçe de kendi içinde dörde ayrılır: Sayram-Çimkent, Taşkent-Has, Andican, Nemengan.
3. *Hive-Ürgenç ya da Oğuz lehçesi*. Bu lehçe ise iki ağza ayrılır: Hive, Karluk.

Bu sınıflandırmada esas alınan ölçütler ve lehçelere dâhil edilen ağızlar şu şekildedir:

I. Özbek-Kıpçak lehçesi. Bu lehçede konuşan Özbekler Özbekistan'ın Ahangeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zereşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezmi, Andican, Nemengan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca,

Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kolab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dâhildir.

Bu lehçenin karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri şu şekildedir⁸:

Fonetik Bakımdan

a.) Edebî dildeki kelime başındaki /y/ ünsüzü yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /ç/ kullanılır:

y > ç: *yer – cer, yigla- – cila-, yol – col, yazdi – cazdi;*

b.) Edebî dildeki tek heceli kelimelerin sonundaki ve kelime ortasındaki /g, ğ/ ünsüzleri yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /y/ kullanılır:

g, ğ > y: *tegdi – tiydi, egdi- iydi, sıgdi – sıydi, yığın – cıyın.*

c.) Kelimelerin ortasındaki /q/ ünsüzü /ğ/'ya döner:

q > ğ: *aq – ağar, aq – ağı, yaqar – yağar, yıqar – yığar, qulaq – qulağı;*

ç.) Özbek edebî dilindeki /ğ/ ünsüzü bu gruptaki ağızlarda /v/'ye döner:

ğ > v: *tag – tav, tuğ – tuv, sağ – sav, ağma – avma;*

d.) /-k/ ünsüzü iki ünlü arasında kalınca /g/'ye döner:

k > g: *ek- – egip, kök – kögi;*

d.) /-p/ iki ünlü arasında kalınca /b/'ye döner:

p > b: *tap-tabı, qap – qabrı;*

e.) Kelime sonundaki /q/ ve /ğ/ sesleri düşer: *sarı, tarı “darı”⁹.*

Morfolojik Bakımdan

a.) Yönelme hâli eki kalın ünlü köklere **-ğa, -qa**; ince ünlü köklere ise **-gä, -kä** şeklinde gelerek hem ünlü uyumuna hem de ünsüz uyumuna girer¹⁰: *bala – balağa, at – atqa, it-itkä.*

b.) Yönelme hâli eki **m, n, ñ** ile biten kelimelerden sonra kalın ünlü köklere **/-a**), ince ünlü köklere **/-ä/** şeklinde eklenir: *atam – atama, enäm – enämä, tiliñ – tiliñä.*

c.) Çıkma hâli eki **-tan, -täñ, -dan, -dän; m, n, ñ** ile biten kelimelerden sonra **-nan, -nän**¹¹ biçimindedir.

ç.) Yükleme hâli eki: **-ni, -ni, -tı, -ti, -dı, -di**¹².

d.) İlgi hâli eki: **-niñ, -niñ, -tıñ, -tiñ, -dıñ, -diñ**¹³.

8 Fonetik ve morfolojik bakımdan bu gruptaki ağızlar genel Türk dilinin Kıpçak grubunda yer alan Kazak ve Kırgız Türkçeleri özelliklerini taşıyor.

9 Günümüz Özbek Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en tipik ses özelliklerinden birisi Eski Türkçedeki çok heceli kelimelerin sonunda bulunan **-g** ve **-ğ** seslerini düşürmeyip **-k** ve **-q** şeklinde tonsuzlaştırarak korumasıdır: *sarığ > sarıq, tarığ > tariq; tirig > tirik, elig > ellik, ölig > ölik* (Yıldırım 2012: 21).

10 Bugünkü standart Özbek Türkçesi yazı dilinde yönelme hâli eki esas itibariyle **+gä** şeklinde olup sadece **-k** ünsüzü ile biten isimlerden sonra **+kä, -q** ünsüzü ile biten isimlerden sonra ise **+qa** biçiminde gelir.

11 Çıkma hâli eki günümüz standart Özbek Türkçesi yazı dilinde **+dän** şeklinde tek biçimli olup ünsüz ve ünlü uyumuna girmez.

12 Standart Özbek Türkçesinde yükleme hâli eki tek biçimlidir: **+ni**.

13 Standart Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki tek biçimlidir: **+niñ**.

e.) Çokluk eki: **-lar, -lär, -nar, -när, -tar, -tär, -dar, -där.**

f.) Şimdiki zaman eki: **-yadır, -cadır.**

Gazi Alim Özbek-Kıpçak lehçesini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre dört alt ağza ayırır:

1. Kırk ağzı. Bu grubun konuşanları Cizzah ve Semerkant arasında yaşar. Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı bu gruba girer. Bu ağzıda kısa /i/ ünlüsü /iy (i:)/ şeklinde biraz uzun telaffuz edilir. Mesela: **pit – pi:t** “bit”, **it – i:t** “köpek”. Yönelme hâli almış şahıs zamirleri: *mağan* “bana”, *sağan* “sana”, *uğan* “ona” şeklindedir. Bazen *megän, segän* şeklinde ince ünlülü biçimler de kullanılabilir.

2. Celayir-Lakay ağzı. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan’da yaşar. Özbek edebî dilindeki /ä/ ünlüsü yerine bu ağızlarda sözcüklerin ikinci hecesinde de /e/ ünlüsü gelebilir¹⁴: *kegen, bergen* gibi. Yönelme hâli eki şahıs zamirlerine *mengä, sengä* şeklinde gelir.

3. Kıpçak ağzı. Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir. Bu ağzıda dudak uyumu oldukça dikkat çeker derecede korunur: *ÜyÜgä* “evine”. Edebî dildeki çokluk eki **-lär** Kıpçak ağzında: **-lar, -lär, -dar, -där, -tar, -tär, -nar, -när** biçimindedir. Bu gruptaki *-dar, -där, -tar, -tär* biçimleri esasen Yengikurgan ilçesi Kıpçak ağzına hastır.

4. Gürlen ağzı. Bu gruba Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşayan ağız temsilcilerinin konuşmasında Özbek-Kıpçak lehçesinin tüm özellikleri korunmuş, ancak söz başı /c/ ünsüzünü çoğu kelimelerde düşüren ağızlar girer. Bu ağızlarda *balalar* “çocuklar” sözü çoğu durumda *bağalar* şeklinde kullanılır.

II. Türk-Barlas lehçesi. Bu lehçeye Taşkent, Hokand, Nemengan, Andican, Margılan şehirlerinde ve bu şehirlerin etrafında yaşayan Özbeklerin ağızları dâhil edilir. Bu lehçeyi konuşanlar az da olsa Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Zereşan vadisinde de görülür. Aynı şekilde Çimkent, Sayram, Oş, Özgen şehirlerinde yaşayan Özbeklerin ağzı da bu lehçe grubuna dâhildir.

Bu lehçenin bazı ağız özellikleri şu şekildedir:

Yönelme hâli eki kalın ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere **-qa**, tonlu ünsüzle bitenlere **-ğa**; ince ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere **-kä**, tonlu ünsüzle bitenlere **-gä** şeklinde eklenir. Ayrıca, kelime sonundaki **d, g, g** ünsüzlerinin tonsuzlaşmasına uygun olarak ek de benzeşir: *däd – dädkä, täg – tääqqa, teg – tekke*. Yükleme hâli eki: **-ni, -ni**. İstek kipi eki: **-lık, -lik**: *alaylık, kelâylik*. Pekiştirme bildiren emir kipi **-çi** eki ile çekimlenir: *bersänçi*.

Gazi Alim *Türk-Barlas* lehçesini dört gruba ayırır.

1. Sayram-Çimkent ağzı. Bu ağzın kendine has özellikleri ayrı olarak verilmemiştir.

2. Taşkent-Has ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: Yükleme hâli eki /t/ ünsüzü ile biten kelimelerden sonra **-ti** biçimindedir. Ayrıca, bu ek kelime sonunda asimilasyona

14 Özbek Türkçesi standart dilinde Türkçe kökenli kelimelerin ilk hecesinden sonra sadece *ä* (açık e) gelir.

uğrayıp ek önündeki sesle benzeşir: *biz – bizzi*. İstek kipi eki **-luk**: *keliyluk*. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kip eki: **-vât**: *ke(l)vattı, â(l)vattı*; olumsuz: *kemiyâtıptı*.

Şart kipinin çokluk 1. şahıs **-vuz, -mız**: *bılsâvuz, bılsamız, â(l)samız*, 2. şahıs **-yız**: *bılsayız, â(l)sayız*; 1. şahıs geçmiş zaman kipinin çokluğu **-mıza, -mız, -vuza, -vuz**: *âlduza*; 2. şahıs **-ı:z**: *âldı:z* şeklindedir.

3. Andican ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: yüklem hâli eki **-ni, -ni**. Bunun haricinde **-tı, -ti, -dı, -di** şeklinde de kullanılır. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kipi **-yap, -yâp** eki ile yapılır: *kelâyâpmân*.

4. Nemengan ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: şimdiki zamanın süreklilik bildiren kip eki **-ut**: *keluttıman*, olumsuz: *kelmuttıman*.

III. Hive - Ürgenç lehçesi. Bu lehçe grubuna Hive, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat, Taşavuz, Eski Ürgenç, Yeni Ürgenç, Hazarasp, Törtköl'de yaşayan Özbek ağızları girer. Bu lehçeyi konuşanlara Amuderya'nın sol kıyısında yaşayan Özbekler arasında da rastlanır. Hive-Ürgenç lehçesinin başlıca karakteristik özellikleri: Yönelme hâli eki kalın ünlü ile biten köklere **-ğa**, ince ünlü ile bitenlere **-gâ**; ünsüzle biten kalın ünlü köklere **/-a/**, ince ünlü köklere ise **/-â/** şeklinde eklenmesi; 1. ve 2. şahıs zamirleri (*mân, sän*) ince ünlü olsa da, hâl eki aldığı anda ünlüsünün kalınlaşması: *manga, sanga*; Gelecek zaman kip ekinin: **-caq, -câk**; istek kipi ekinin: **-lı, -li**: *kelâli, alalı*; pekiştirme bildiren emir kipi ekinin: *bersängä, alsanga* şeklinde olmasıdır.

Hive-Ürgenç lehçesini Gazi Alim Yunusov ikiye ayırır.

1. Hive ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: Ünlü uyumunun korunmuş olması, uzun ünlülere sahip olması, **/q/** ünsüzü yerine **/k/** ünsüzünün gelmesidir.

2. Karluk ağzı. Bu ağzın kendine has özellikleri ayrı olarak verilmemiştir.

Gazi Alim'in sınıflandırması Özbek ağızlarını tam olarak kapsamaz. Bu yüzden ayrılan lehçe ve ağızların hangi özelliklere göre gruplandırıldığı anlaşılamamaktadır. Çünkü bazı ayrılan ağızların dilbilimsel farklılıklarını gösteren ölçütler verilmemiştir (Özbek-Kıpçak lehçesi ve bu lehçeye giren ağızlar istisna).

Yukarıda verilen Polivanov'un ve Gazi Alim'in sınıflandırmaları kendi devirlerinde İ. A. Batmanov tarafından eleştirilmiştir (Reşetov 33).

A.K. Baravkov'un Sınıflandırmaları

A.K. Baravkov Özbek ağızlarının sınıflandırılmasına önemli bir katkı sağlar. Araştırmacı toplanan malzemelere dayanarak biri 1940'ta diğeri ise 1953'te olmak üzere Özbek ağızları alanında iki sınıflandırma ortaya koymuştur.

Birinci sınıflandırmasını Özbek ağızlarında görülen fonetik özellikler temeline dayandırır (Baravkov 1940). Bu sınıflandırmada diyalekt ve ağızları, bunlarda görülen en önemli fonetik özellik **/o (â)'/laşma** ve **/a'/laşma** durumuna göre iki büyük gruba ayırır: 1.) **/o'/laştıran Özbek Ağızları**, 2.) **/a'/laştıran Özbek Ağızları**.

1. /O'/laştıran Özbek Ağızları: Bu gruba Taşkent, Semerkant, Buhara,

Kettekurgan, Andican, Margilan, Hokand, Fergana, Karşı, Cizzah şehir ağızları ve bu şehir merkezlerine yakın olan bölgelerdeki ağızlar girer.

2. /A/'laştıran Özbek Ağızları: Bu gruba Semerkant vilayetinin Kıpçak ağızları, Surhanderya ve Kaşkaderya vilayetinin Kıpçak ağızları, Kuzey Harezmi ağızları girer. Bunların haricinde, Kazakistan'ın güneyindeki Sayram, Çimkent, Karabulak, Mankent ağızları da bu gruba dâhildir. Bu grupta 8-10 ünlü ses mevcut olup ünlü uyumu korunmuştur.

/A/'laştıran gruptaki Özbek ağızları, bu grupta görülen /y/'leşme ve /c/'leşme fonetik özelliğine göre kendi içinde ikiye ayrılır: **a.) /y/'leştiren Özbek Ağızları, b.) /c/'leştiren Özbek Ağızları.**

a.) /y/'leştiren Özbek Ağızları: Bu gruba Güney Kazakistan'daki Çimkent, Mankent, Türkistan vb. Özbek ağızları ve Güney Harezmi ağızları girer.

b.) /c/'leştiren Özbek Ağızları: Bu gruba ise Kuzey Harezmi, Surhanderya, ve Semerkant vilayetindeki köy ağızları dâhil edilir.

A.K. Baravkov tarafından ortaya konan ikinci sınıflandırmada ise Özbek ağızları dört ana diyalekte ayrılır (Baravkov 1953): **1.** Orta Özbek Diyalekti, **2.** Şeybani-Özbek /ya da /c/'leştiren) Diyalekti, **3.** Güney Harezmi Diyalekti, **4.** Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar).

1. Orta Özbek Diyalekti: Bu diyalekte iki ağız grubu dâhil edilir: **a.)** Orta Özbekistan Ağızları (Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana gibi ağızlar), **b.)** Kuzey Özbek Ağızları (Çimkent, Sayram, Cambul, Marki ağızları ve Güney Kazakistan'ın bazı Özbek ağızları).

Orta Özbek Diyalektinin birinci grubuna giren ağızlar kendilerine has bazı fonetik ve morfolojik özellikleriyle birbirinden ayrılır. Alt grupların belli başlı tipik özellikleri şu şekildedir:

Taşkent Ağızlarında (Taşkent, Hanabad, Has, Takaçi, Yengiyol; Çinaz vb.):

a.) Bu ağızda /ä/ ünlüsü ile /a/ ünlüsünün arasında büyük fark vardır. Çünkü /ä/ ünlüsü en dil önü, /a/ ise en dil ardı ünlüsü kabul edilir. Taşkent ağızında /â/ ünlüsü diğer ünlü fonemlerine nispeten daha süresizdir ve çok kullanılır: *qândâğ* (qanday), *mây* (may), *vâkzâl* (vâkzal), *yâlgân* (yâlgân). Ayrıca, bu ağızlarda sonu kapalı hece olan iki heceli kelimelerin her iki hecesinde de /â/ ünlüsü gelebilir: *qâzân*, *sâmân*, *bâzâr* gibi.

b.) Bu grup ağızlarında /h/ ve /x/ ünsüz fonemleri arasında telaffuz farkı yoktur. Her iki ünsüz birleşir ve /h/ ünsüzü de dil ardı /x/ ünsüzü şeklinde kullanılır.

c.) Arapçadan giren bazı kelimelerdeki ayın /ʔ/ dil ardı /ğ/ ünsüzü ile karşılanır: *şe'r – şığır*, *sâat – sâğât* gibi.

ç.) İsim kök ve gövdelerinin son ünsüzü ile yükleme ve ilgi hâli ekinin başındaki ünsüz sesler benzeşmeye uğrar: *âşni, âşniñ > âşşi; ipni, ipniñ > ippi; tâlni, tâlniñ > tâlli.*

d.) Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahsı –**dımız** biçimindedir: *bârdımız* (bârdik), *keldımız* (keldik). Aynı zamanda *keldıvuz // keldıvuzä* (keldik) şeklinde de kullanılır.

e.) Süreklilik bildiren şimdiki zaman kip eki –**vât** biçimindedir: *kevâtı*.

Semerkant-Buhara Ağızlarında:

a.) Bu ağızlarda iki heceli kelimelerin ilk hecesinde Taşkent ağzındaki /â/ yerine çoğunlukla /a/'nın gelmesi dikkati çeker: *bâla- bala, âlma – alma, hâvli – havlı, qâvun – qavun, tâmâşa- tamaşa*.

b.) Yükleme hâli eki **-ni** aynı zamanda ilgi hâli ekini de karşılar, yani iki hâl eki için aynı ek kullanılır.

c.) Yönelme ve bulunma hâli için de tek ek mevcuttur, yani yönelme hâli eki **-ga/-gä, -ka /-kâ** aynı zamanda bulunma hâlini de karşılar.

ç.) Şimdiki zaman kipi **-âp** eki ile yapılı: *kelâptı - kelyaptı, bârâptı - bâryaptı*.

Fergana Ağızlarında:

a.) Bu ağızlarda /â/ ünlüsü genelde kelimelerin ilk hecesinde görülür: *bâhar, ânar, sâman, ârzan* gibi.

b.) Yükleme ve ilgi hâli ekleri (-ni ve -niñ) **-ni, -di, -tı** şeklinde şekildedir, yani iki hâl eki için de tek ek ve varyantı kullanılır.

c.) Şimdiki zaman kipi **-yâp** ekiyle yapılı: *kelyâptı, bâryâptı*.

“Orta Özbek” diyalekti grubuna giren ağızlar arasında, söz varlığı bakımından da bazı önemli farklılıklar vardır:

Taşkent	Semerkant-Buhara	Fergana	Türkiye Türkçesi
sığır (sıyr)	enäk (enäy)	sığır (mâl)	sığır
muşuk (muşuv)	pışäk (pışäy)	mışıq	keci
Nârvân	narvân	şatı	merdiven
Çumâlı	murça	çumâlık	karınca

2. Şeybani-Özbek (ya da /c/'leştiren Diyalekti): Bu diyalekt, tarihî dönemlerde feodalizm dağınlığı neticesinde göçebe ya da yarı göçebe yaşam süren Özbek boy ve uruklarını (Hitay, Kıpçak, Saray, Mangıt, Kongirat, Nayman, Bin, Yüz, Kırk gibi) içine alan Özbek ağızları olarak kabul edilir. Bunların konuşanları 16.yüzyıldan itibaren Özbekistan'ın çeşitli bölgelerine ve Tacikistan'ın güneybatısına, Kuzey Harezmi, Semerkant, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya vilayetlerine yerleşmişlerdir.

Fonetik özellikleri:

a.) Ses uyumu korunmuştur; b.) Bu ağızlarda ünlü sayısı 8, ilk hecelerde görülen /â/ fonemi ile birlikte 9'dur; c.) Diyalektin ana özelliği kelime başında /y/ yerine /c/ telaffuz edilmesidir: *col – yol, caman – yâmân, cigit – yigit*; ç.) Kelime sonundaki geniş ünlülerden sonra gelen /q, ğ/ sesleri /v/ şekline döner: *tav – tâğ, bav – bâğ, qongırav – qongırâq*; d.) **q, ğ, k, g** ünsüzleri kelime sonunda düşer: *kiçi – kiçik, sarı – sariq*.

Morfolojik özellikleri:

a.) Yönelme hâli eki almış şahıs zamirleri: *mağan – mengä, sağan – sengä, uğan –*

ungä şeklindedir. Bazen *megan*, *segän* şekline de rastlanır; **b.)** Şimdiki zaman kip eki **-catur**, **-yatur** veya **-yap** şeklindedir: *kelacatur*, *kelyatur*, *kelyapti*.

3. Güney Harezmi Diyalekti: Bu gruba Hive, Ürgenç, Hanka, Hazaraps, Şavat, Yengiariq, Gazavat, Şorahan ve bunlara yakın köylerin ağızları girer.

Fonetik özellikleri:

a.) Ses uyumu korunmuştur; ünlü sayısı 9'dur; **b.)** Diyalektin tipik özelliği kelime başındaki /t, k/ tonsuz ünsüzleri yerine /d, g/ telaffuz edilmesidir: *geldi – keldi*, *di:ri* (diyri) – *tirik*; **c.)** Kısa ve uzun ünlüler mevcuttur; **ç.)** Kelime sonunda bulunan **q, g, k**, **g** ünsüzleri dar ünlülerden sonra telaffuz edilmez: *di:ri – tirik*, *sarı – sariq*.

Morfolojik özellikleri:

a.) Şimdiki zaman eki **-yatur** şeklinde gelir: *gelyatur – kelâyâtir*, *baryatur – bârayâtir*; **b.)** Gelecek zaman kipi **-caq**, **-cäk** eki ile çekimlenir: *geläcäk – keläcäk*, *baracaq – bâracaq*.

4. Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar): Bu gruba şu ağızlar girer: **a.)** Karabulak, İkan, Mankent. Bu ağzın konuşanları IX – XII. yüzyıllarda yerleşik hayata geçmiştir. Bu ağzın ana özelliği ilgi hâli için **-ing** (Karabulak) ekinin kullanılmasıdır. **b.)** “umlautlu”¹⁵ ağızlar (Nemengan vilayeti).

V.V. Reşetov’un Sınıflandırması

Araştırmacı, eserlerinde Karahanlılar devrine oldukça önem verir. Çünkü bu devir Özbek halkı tarihinde oldukça önemlidir. Aynı şekilde hem Özbek Türkçesi hem de Özbek ağızları tarihinde mühim bir yer tutar. Karahanlılar devleti bünyesindeki *Karluk*, *Çigil*, *Yağma* gibi Türk boyları Özbek halkı ve Özbek Türkçesinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bunlar, bugünkü Özbekistan coğrafyasına yayılmış uruklarla aynı çatı altında birleşmiştir. Karahanlılar devletinde çoğunluğu oluşturan *Karluk*, *Çigil*, *Uygur*, *Yağma* boylarının dilleri/ağızları da o devirlerden itibaren günümüz Taşkent ve Fergana vadisindeki Özbek ağızlarına evrilmiştir.

Bu ağızlar, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Özbek halkının teşekkülü sürecinde standart dile temel olmuştur. İşte bu sebeple V. V. Reşetov merkezi şehir ve şehir türündeki ağızları *Karluk-Çigil-Uygur lehçesi* ismi altında tasnif eder.

Reşetov, tarihî lengüistik özelliklerini ve bazı diyalektlere komşu dillerle (Tacik, Kazak, Karakalpak, Türkmen) olan ilişkisini göz önünde bulundurarak Özbek ağızlarının bir şemasını hazırlamıştır.

Tarihî lengüistik açıdan Türk dilleri üç ana gruptan ibarettir: 1. Kıpçak, 2. Oğuz, 3. Karluk-Çigil-Uygur. Bu üç ana Türk grubu bir araya gelerek Özbek halkını ve Özbek Türkçesini vücuda getirir. Özbek Türkçesinde her üç gruba ait özellikler mevcuttur; diğer bir ifadeyle, aralarında farklar bulunan bu üç ana diyalekt (Kıpçak; Oğuz; Karluk-Çigil-Uygur lehçeleri) Özbek Türkçesinin ağız katmanını oluşturur:

15 “umlautlu” terimi *i-i*, *e-ä* gibi iki ünlü arası sesler için kullanılır. Bu ara seslerle karakterize edilen asıl ağız Nemengan ağızıdır.

1. Güneydoğu grubuna *Karluk-Çigil-Uygur lehçesini* oluşturan çoğu Özbek şehir ağızları, Günümüz Özbek Türkçesi ve Eski Özbek Türkçesi, akraba Türk lehçelerinden ise Uygur Türkçesi girer. Bu lehçeye giren ağızların çoğu Tacikçe ile çok eskiden beri etnolojik ve lengüistik bakımdan yakından ilişkilidir.

2. Kuzeybatı grubundaki *Kıpçak lehçesi*, sınır komşusu ve akraba Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçesi ile yakındır.

3. Güneybatı grubu *Oğuz Lehçesini* içine alır. Oğuz lehçesi Türkmen Türkçesi ile yakındır.

Görüldüğü üzere, V. V. Reşetov Türk dilinin tasnifinde de ana grup olan iki lehçeyi (Kıpçak ve Oğuz lehçesini) temel alır ve üçüncü lehçe olarak, Özbek halkının şekillenmesi tarihinde önemli rol oynayan *Karluk, Çigil ve Uygur* boyları birliğinin gösterir. Bu üç lehçenin kendine has özellikleri şöyledir:

I. Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi. Bu grup şehir ağızlarını ve bu şehirlere bitişik olan ilçe ve köylerin ağızlarını içine alır. Bu lehçe birliğinin şekillenmesi XI. asırdaki Karahanlıların teşekkülü ile ilişkilidir.

Bu gruptaki ağızlar (Taşkent, Nemengan, Andican, Fergana vb. halkın yaşadığı bölgeler) bir diyalekt birliği ortaya çıkartır.

Karluk-Çigil-Uygur lehçesine giren diyalekt ve ağızlar belirli özellikleri koruma (ya da korumama) bakımından birkaç alt gruba ayrılır:

I. Fergana Grubu.

1. **Nemengan Diyalekti.** Bu diyalekte *Nemengan* şehir ağızı, Nemengan vilayetindeki *Üyçi, Çortag* gibi ağızlar girer (Ancak, Nemengan etrafındaki Kıpçak ağızları bu gruba girmez.). Bu ağız akraba Uygur Türkçesine yakınlığı ile karakterize edilir.

2. **Andican-Şehrihan Diyalekti.** Bu diyalekt *Andican* şehir ağızını, *Şehrihan* ağızını ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızları içine alır.

3. **Oş-Özgen Diyalekti.** Bu diyalekt *Oş, Özgen, Celalabad* gibi ağızları içine alır. Oş-Özgen diyalekti Kırgız Türkçesi unsurlarının varlığı ile karakterize edilir.

4. **Margulan-Hokand Diyalekti.** Bu diyalekt *Margulan, Fergana* şehir ağızını, *Vadil, Hokand* gibi ağızları içine alır.

II. Taşkent Grubu.

1. **Taşkent Diyalekti.** Bu diyalekt Taşkent şehir ağızını, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay gibi ağızları içine alır (Taşkent vilayetindeki Kıpçak grubunun /c/ leştiren ağız hariç)

2. **Cizzah Diyalekti.** Bu diyalekt Taşkent ve Semerkant vilayetindeki *Cizzah, Has* (Havas) vb., Kaşkaderya vadisindeki *Polati, Molati, Bayterek* vb. ağızları içine alır (belirtilen vilayetlerdeki Kıpçak grubunun /c/ leştiren ağızları hariç).

III. Karşı Grubu.

1. **Karşı Diyalekti.** Bu diyalekt Kaşkaderya vadisindeki *Karşı, Şehrisebz, Kitab, Yekkebag* vb. ağızları içine alır (Bu vilayetteki Kıpçak grubunun /c/ leştiren ağızlar hariç).

2. **Semerkant-Buhara Diyalekti.** Bu diyalekt *Semerkant, Buhara, Hocand*

(Leninabad), *Fergana* vadisindeki *Çust*, *Kaşkaderya* vadisindeki *Kasan* vb. ağzları içine alır. Bu ağzlar Tacikçe unsurların varlığı ile karakterize edilir.

IV. Kuzey Özbek Grubu.

1. **İkan-Karabulak Diyalekti.** Bu diyalekt *İkan*, *Karabulak*, *Mamkent*, *Karamurt* vb. ağzları içine alır. Bu ağzlar Oğuz ve Kıpçak unsurlarının varlığı ile karakterize edilir.

2. **Türkistan-Çimkent Diyalekti.** Bu diyalekt *Türkistan*, *Çimkent*, *Sayram* gibi ağzları içine alır. Bu ağzlar Oğuz unsurlarının azalışı (bazen yok oluşu) ve Kıpçak unsurlarının (bilhassa, Kazak unsurlarının) çoğalması ile karakterize edilir.

Karluk-Çigil-Uygur lehçesine giren ağzların lengüistik açıdan kendine has tipik özellikleri olup bunlardan önemlileri şunlardır:

1. **ç // t**'nin değişimi: *Taşkent*, *Margılan*, *Andican*, *Nemengan*'da: *ç(t)ş – t(t)ş // Uygur, Karşı: ç(t)ş; Taşkent: tuştı // çuştı, Uygur.: çuştı.*

2. Kök ve eklerde sondaki **k-q // g-ğ** ünsüzlerinin korunması: **Uygur:** *târiğ // târiq, sâriğ // sariq, açiq // âçiq, uruğ // uruq; Taşkent: qattığ // qattiq, tarâğ // târâ., ortâğ // ortâq, qışlâ:lîğ // qışlâlî; Nemengan: yoğ // yoq, târiğ // tarâq, bâlîğ // baliq, bûlek, bir kullug, belîğ; Zamirlerde: Uygur, Taşkent: qandaq // qandağ, bundaq // bundâğ.*

3. Bazı durumlarda da **q/x** ünsüzlerinin değişmesi: **Uygur, Taşkent, Nemengan** *toqta // toxta, toqsan // toxsan, baqtık // baxtik.*

4. **l // n** ünsüzlerinin değişmesi: *köyneq // köylek // kölläk // köñlek. Taşkent: koynäk // koyläk // koynäy.*

5. Benzeşme: **Taşkent:** *tâllu < tâlnı, tuzı < tuznı // tuzniñ, âşşı < âşşı // âşniñ; Nemengan: quşşı < quşı // quşniñ, gâppi < gâpni // gâppiñ, tâşşı < tâşni // tâşniñ.*

6. Uygur Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden biri “umlaut” olup, birinci hecedeki geniş **a/ä** ünlüleri ikinci hecedeki /i/¹⁶ ünlüsünün tesiriyle /ë/¹⁷ sesine döner: *at > ëti.* Bu hadise Nemengan ağzında görülür; Taşkent, Margılan ağzlarında ise görülmez. Ancak, Andican ağzındaki *at > ëti* gibi bir fonetik hadise “umlaut” kalıntılarındandır.

7. Nemengan ağzı ve Uygur Türkçesindeki seslerin düşmesi ve ünlülerin kısalığı gibi özellikler Taşkent ağzında da mevcuttur. Mesela Taşkent, Nemengan'da: *âdämlä keldülä, bizä > bzä, silä > slä.*

8. Karluk-Çigil-Uygur lehçesinde ünlülerin sayısı 6'dan 10'a kadar çıkar (Mesela, bu lehçeye giren ağzların ünlü sayısı: **a.**) Taşkent, Semerkant-Buhara grubu ağzlarında 6 ünlü fonem mevcuttur. Buhara, Karşı, Hocand, ve Çust ağzlarında da 6 ünlü fonem bulunur. Vadil, Cizzah ağzında da durum aynıdır; **b.**) Hokand ve Margılan ağzında 7'dir.).

9. Taşkent, Hemengan, Andican, Margılan, Hokand ağzlarının hepsinde de isimden isim yapma eki **-ni** (ve varyantları) ile yüklem ve ilgi hâli için kullanılır. Bu yüklem-ilgi hâli ekinin fonetik varyantlarına göre ağzlar ikiye alt gruba ayrılır:

a.) **-ni** eki ünsüzle biten kelimelere geldiğinde gerileyici benzeşme meydana gelen ağzlar. Buraya Taşkent, Nemengan ve fonetik özellikleri bakımından bu şehirlere

16 /i/ sesi *i-ı* arası bir ünlü sestir.

17 /ë/ sesi *e-ä* arası bir ünlü sestir.

yakın köylerin ağızları girer. Mesela: **Taşkent**: *tuzzi* < *tuzni*, *tâmmı* < *tâmnı*, *gäppi* < *gäpni*; **Nemengan**: *âttı* < *âtnı*, *tâllı* < *tâlnı*. Kıyaslayın: Yükleme hâli: *âttı* “atı”; İlgi hâli eki: *âttı başı* “atın başı”.

b. Yükleme-ilgi hâli ekinin *n*, *d*, *t*'li varyantlarının bulunuşu ile karakterize olan ağızlar Andican, Margılan, Hokand grubu ağızlarıdır. Bu ağızlar işte bu özelliklerinden dolayı Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızına yaklaşıp. Mesela: Andican, Margılan, Hokand: *âtasını kördi* “babasını gördü”, *âştı mazăsi* “yemeğin tadı”, *tâldı kesti* “söğüdü kesti”.

9. Bu ağız grubu şimdiki zaman kipinin süreklilik fonksiyonunu belirten iki şekilde sahiptir:

a.) **-vat** ve fonetik varyantları (-vat, -vât, -ut): Taşkent ve buna yakın köylerin ağızlarında (mesela Parkent): **vât**; Üyçi: **-vât**, Nemengan: **-ut**. Bu şekillerin köken itibarıyla aynı kaynaktan geldiği şüphesizdir.

	Taşkent'te	Nemengan'da	Uygur Türkçesinde
Teklik 1. Şahıs	bârvâtman “gidiyorum”	qıltutmân “yapıyorum”	qılvatımân “yapıyorum”
Teklik 2. Şahıs	bârvâtsân	qıluttisân	qılvatsân
Teklik 3. Şahıs	bârvâtı	qıluttı	qılvatıdu
Çokluk 1. Şahıs	bârvâtmız	qıluttımız	qılvatımız
Çokluk 2. Şahıs	bârvâtsiz	qıluttısız	qılvatsız
Çokluk 3. Şahıs	bârvâtıtlâ	qıluttı	qılvatıdu

b.) **-yâp** şekli Fergana vadisindeki şehir (Andican, Margılan, Hokand) ve bu şehirlere yakın köylerin ağızlarına hastır.

Teklik 1. Şahıs	qılyâpmân “yapıyorum”	bâryâpmân “gidiyorum”
Teklik 2. Şahıs	qılyâpsân	bâryâpsân
Teklik 3. Şahıs	qılyâptı	bâryâptı
Çokluk 1. Şahıs	qılyâpmiz	bâryâpmiz
Çokluk 2. Şahıs	qılyâpsiz	bâryâpsiz
Çokluk 3. Şahıs	qılyâptı	bâryâpmân

Fergana biçimine (Nemengan ağızı hariç) Semerkant biçimi de yakınlaşıp:

Teklik 1. Şahıs	qılâpmân “yapıyorum”	berâpmân “veriyorum”
Teklik 2. Şahıs	qılâsân	berâpsân
Teklik 3. Şahıs	qılâptı	berâptı
Çokluk 1. Şahıs	qılâpmiz	berâpmiz
Çokluk 2. Şahıs	qılâpsiz	bârâpsiz
Çokluk 3. Şahıs	qılâptı	berâpmân

II. Özbek Türkçesinin Kıpçak Lehçesi. Bu lehçe her türden Türk boy ve uruklarının konuşanlarını kapsar. Bunlar arasında Kıpçak, Nayman, Kanglı, Mitan, Lakay, Uysun, Karakalpak, Saray, Kongırat, Kıyat, Dormen, Argın, Hitay, Tuyaklı vb. çoğu boy ve urukların ağzı vardır.

Kıpçak grubu ağızları sadece ağızlar için değil aynı zamanda sözlü halk edebiyatı için de çok önemli malzeme verir. Nesilden nesle aktarılan sözlü geleneğin zengin ürünleri, bilhassa kahramanlık destanları, Kıpçak şivelerinin kendine has özelliklerini aksettirir.

Özbek Türkçesinin Kıpçak lehçesi lengüistik açıdan kendine has tipik özellikler gösterir. Bunların belli başlı olanları şunlardır:

Fonetik Özellikleri

1. Karşılıklı çift ünlüler (u-ü, o-ö, ı-i, a-ä)'in bulunması ve bunun neticesinde ünlü uyumunun muhafaza edilmesi, yani günümüz Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçeleri ve Kıpçak grubuna giren diğer Türk lehçelerine has seslerin kök ve eklerde değişmesi: *könülüm – köñlim, üstüdü – üstidä, qıraq, tämlärdän* vb.

2. Kelime başındaki orta yuvarlaklıktaki ünlülerin diftonglaşması: **ie, üö, uo** (*iet, uot, üöt* gibi): *üördäk < ordäk, ieçki < eçki, uorta < orta* vb.

3. *iyt, biyt* kelimelerinde diftongun kullanılması.

4. Kısa-uzun ünlülerin ayırt edilmemesi, ünsüz seslerin düşmesi neticesinde ortaya çıkan ikincil uzunlukların bulunması: *sü:bät (< suhbät)*.

5. Tonsuzlaşma *egip – egib, qap – qab* gibi.

6. Kelime başındaki /y/'nin /c/'ye dönmesi (**y > c**): *col < yol, caman < yaman* (Edebî dilde *yâmân*).

7. **ğ > v** değişmesi: *tağ > tav, ağız > avız*.

8. **g > y, ğ > y** değişmesi: *teğdi > tiydi, yiğın > cıyın, sigir > sıyır*.

9. Ünlüler arasında **p, k, q** ünsüzlerinin tonlulaşması: *qap > qabı, ek- > egip, çıq- > çığıp*.

10. Kelime başında ünlü ve /h/ ünsüzü türemesi: *rus > orus, romal > oromal; arra > harra, ayvan > hayvan*.

11. Çok heceli kelimelerin sonundaki /k/, /q/ ünsüzlerinin düşmesi: *sarıq > sarı, kiçik > kiçi*.

Morfolojik Özellikleri

1. Yükleme ve ilgi hâli eklerinin *n, d, t'*li varyantların ortaya çıkması: **-nı /-ni, -dı /-di, -tı/-ti; -nıñ /-niñ, -dıñ /-diñ, -tıñ/-tiñ**.

2. Şahıs zamirlerinin yönelme hâli eki almış şekli: *mağan // mägän, sağan // sägän, uğan // ugän*.

3. Şimdiki zamanın süreklilik fonksiyonu **-catur / - cätir** ile kaşılır: *baracatur, keläcatir*.

4. Gelecek zaman fonksiyondaki sıfat-fiil eki **-tığan / -tigän** eki ile kaşılır: *cazاتیğan, kelätığan, oqıytığan*.

III. Özbek Türkçesinin Oğuz Lehçesi. Bu lehçenin içine Hive, Hanka, Şavat, Hazarasp, Gazavat, Şorahan, Ürgenç gibi ağızları girer. Ayrıca, Taşovuz ve Törtkök şehirlerinde de Oğuz lehçesinin konuşanları oldukça çoktur. Kuzey Özbek grubu (Karabulak, Mankent, Karamurt, İkan) da şüphesiz, Oğuz unsurlarının katılımı ile şekillenmiştir. Bu lehçenin temsilcileri başka bölgelerde de (mesela Cizzah yakınındaki Bağdan köyünde) görülebilir.

Oğuz lehçesinin kendine has en tipik özellikleri şu şekildedir:

Fonetik Özellikleri

1. Özbek Türkçesinin Kıpçak lehçesindeki gibi karşılıklı çift ünlülerin bulunması.
2. Kısa ve uzun ünlülerin bulunması, yani Türkmen Türkçesindeki gibi birincil uzun ünlülerin var olması: *a:t* (hayvan), *a:d* (isim); *ot* (ot, bitki), *o:t* (ateş).
3. Kelime başındaki /t/ ve /k/ ünsüzlerinin tonlulaşması (*t > d*, *k > g*): *dil* (til), *gel-* (kel).
4. /k/ ve /g/ ünsüzlerinin oldukça yumuşak olması.
5. “bol-” fiilindeki /b/’nin düşmesi: *bol-* > *ol-*.

Morfolojik Özellikleri

1. İlgî hâli ekinin -ıñ / -iñ şeklinde kullanılması: *atuñ* (âtniñ), *başuñ* (başniñ).
2. Yönelme hâli ekinin -a / -ä biçiminde kullanılması: *atama* (âtamgä).
3. Gelecek zaman kipi için -cak / -cäk ekinin kullanılması: *keläcäk*.
4. İstek kipi çekiminin -li eki ile kullanılması: *keläli*.
5. *bersänä* – *bersäñçi* şeklindeki emir kipi biçimlerinin mevcut olması.

Sonuç ve Değerlendirme

1. Türkçenin lehçeleri genel itibariyle *Kıpçak*, *Karluk* ve *Oğuz* grubu olmak üzere üç büyük grupta toplanır. Özbekistan’da bu üç grubun temsilcileri de iç içe yaşar. Birbirine karışmış olsalar da çoğunlukla Kıpçaklar Özbekistan’ın Kuzey bölgelerinde, Karluklar Güneydoğu, Oğuzlar da Kuzeybatı bölgelerinde yaşar. Özbek Türkçesi ağızları da Özbekistan’ın etnolojik yapısına bağlı olarak bu üç grubun dil özelliklerini taşır ve bu sebeple Özbek ağızları da *Kıpçak*, *Karluk-Çigil-Uygur* ve *Oğuz* lehçeleri şeklinde üç ana gruba ayrılır.

2. Özbekistan coğrafyasında Türklerin Karluk, Kıpçak, Oğuz boylarının bir arada yaşaması neticesinde ortaya çıkan karmaşık yapı Özbek Türkçesi ağızlarına da yansır. Bu etnolojik yapısı gereği Özbek Türkçesinin oldukça çok sayıda ağız grubu vardır ve ağızların çokluğu da sınıflandırmayı zorlaştırır. Özbekistan Cumhuriyeti sınırları dışında da Özbeklerin yaşadığı hesaba katıldığında bu zorluk daha da artar.

3. Ekim devriminden sonraki yıllarda başlayan Özbek ağız araştırmaları, 1950 ve 1960’lı yıllarda ivme kazanmış, özellikle 1970 ve 1980’li yıllarda gittikçe gelişmiştir. 1990 ve sonrasında da bu sahada incelemeler yapılmış ve değerli çalışmalara imza atılmıştır.

Y. D. Polivanov, Gazi Alim Yunusov, V. V. Reşetov, A. K. Baravkov gibi araştırmacıların sınıflandırma çalışmaları Özbek ağız araştırmaları için önemli kaynak eserlerdendir.

Günümüzde de ağız araştırmalarına ve bu alanda eserler üretilmeye devam edilmektedir. Özellikle de ağızların söz varlığı ortaya konulmakta ve ağız sözlükleri hazırlanmaktadır. Ayrıca standart dilin şekillenmesinde hangi ağız ya da ağızların etkin olduğu hususu irdelenmektedir.

4. Ağızların sınıflandırılmasında bazen etnolojik yapı göz önünde bulundurulurken, çoğunlukla fonetik ve morfolojik özellikler dikkate alınmıştır. Uygulanan ölçütlere göre de büyük ve küçük ağız grupları belirlenmiş; ana ve alt grupların kendine has fonetik ve morfolojik özellikleri örneklerle gösterilmiştir.

5. Yapılan çalışmalarda *Karluk*, *Kıpçak* ve *Oğuz* ana grupları için *lehçe* bazen de *diyalekt* terimi (*Karluk-Çigil-Uygur lehçesi* / *diyalekti*, *Kıpçak lehçesi* / *diyalekti*, *Oğuz lehçesi* / *diyalekti*); bu gruplara giren alt ağızlar için ise *şive* terimi kullanılmıştır (*Taşkent şivesi*, *Fergana şivesi*; *Kongirat şivesi*, *Hive şivesi* vb.).

6. Standart Özbek Türkçesi yazı dilinin imla kuralları, bunun yanı sıra fonetik ve morfolojik sistemi esas olarak *Karluk-Çigil-Uygur* ana lehçe grubunun (fonetik yönden *Taşkent ağzına*, morfolojik yönden ise *Fergana ağzına*) alt grup ağızlarına dayandırılrsa da *Kıpçak* grubu ağızları da edebî dilin şekillenmesinde etkilidir, hatta içinde *Oğuz* grubu unsurlarını da barındırır.

7. Özbek Türkçesi ağızlarından *Kıpçak lehçesi grubu* Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi vb. ile ilişkili iken, *Oğuz lehçesi* grubu Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile genel ortak özelliklere sahiptir. *Karluk-Çigil-Uygur* lehçesi grubu ise doğrudan Uygur Türkçesine yakındır. Örneğin:

a.) Özbek Türkçesinin *Kıpçak grubu ağızları* fonetik ve morfolojik olarak başta Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Kıpçak grubu* (Kuzey-Batı grubu) lehçelerine yakındır. Mesela, kelime başın /y / ünsüzü /c/’ye döner: *yer – cer*; *yol – col*; kelime sonundaki /ğ/ ünsüzü /v/ olur: *tag – tav*.

b.) *Oğuz grubu ağızları* fonetik ve morfolojik bakımdan Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Oğuz grubu* (Güney-Batı grubu) lehçeleri ile ortak özelliklere sahiptir. Mesela, başındaki /t, k/ tonsuz ünsüzleri yerine /d, g/ tonlu biçimler kullanılır: *keldi – geldi*; kelime sonunda bulunan *k-g, ğ-q* ünsüzleri dar ünlülerden sonra düşürülür: *tirik - di:ri, sariq – sarı*.

c.) Standart Özbek Türkçesinin asıl dayandığı *Karluk-Çigil-Uygur ağız grubu* ise doğrudan Uygur Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Karluk grubuna* (Güney-Doğu grubu) yakındır. Mesela, *g-k, ğ-q* ünsüzleri tonlu ya da tonsuz biçimde korunmuştur: *târiğ // târiq, sârîğ // sariq*.

8. Özbek ağızları üzerine Türkiye’de yapılmış çalışma mevcut değildir. Ancak, Özbekistan ve Rusya’da Özbek ağızları üzerine hem genel hem de her ağız için ayrı ayrı fonetik, morfolojik, leksik birçok çalışma ortaya konmuştur. Bu eserlerden hareketle Özbek ağızları konusunda kapsamlı bir inceleme yapılabilir.

9. Bu çalışmada Özbek Türkçesi ağız araştırmaları tarihçesine kısa bir göz atıldı. Konu üzerine çalışan araştırmacılar ve eserlerine dikkat çekildi.

Çalışmada getirilen sınıflandırma örneklerinden Özbek Türkçesi ağızlarının hangi ana ve alt gruplara ayrıldığı ve nerelerde konuşulduğu görülebilecektir. Ayrıca, ortaya çıkan ağız gruplarının ayırt edici fonetik ve morfolojik özellikleri de gösterilmiştir. Böylece sınıflandırma çalışmalarında uygulanan ölçütler ve her bir grubun kendine has tipik gramatik özellikleri tespit edilebilecektir.

10. Sınıflandırmalara göre Özbek Türkçesinin ana ve alt ağız grupları şu şekildedir:

A. Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi (V.V. Reşetov'un Sınıflandırmasına Göre):

I. Fergana Grubu: 1. *Nemengan Diyalekti* (Nemengan şehir ağızı, Nemengan vilayetindeki Üyçi, Çortag ağızları), 2. *Andican-Şehrihan Diyalekti* (Andican şehir ağızı, Şehrihan ağızı ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızlar), 3. *Oş-Özgen Diyalekti* (Oş, Özgen, Celalabad ağızları), 4. *Margılan-Hokand Diyalekti* (Margılan, Fergana şehir ağızı, Vadil, Hokand ağızları).

II. Taşkent Grubu: 1. *Taşkent Diyalekti* (Taşkent şehir ağızı, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay ağızları), 2. *Cizzah Diyalekti* (Taşkent ve Semerkant vilayetindeki Cizzah, Has (Havas) vb., Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterek vb. ağızlar).

III. Karşı Grubu: 1. *Karşı Diyalekti* (Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebz, Kitab, Yekkebag vb. ağızlar), 2. *Semerkant-Buhara Diyalekti* (Semerkant, Buhara, Lenabad (Hocand), Fergana vadisindeki Çust, Kaşkaderya vadisindeki Kasan ağızları).

IV. Kuzey Özbek Grubu: 1. *İkan-Karabulak Diyalekti* (İkan, Karabulak, Mamkent, Karamurt vb. ağızlar), 2. *Türkistan-Çimkent Diyalekti* (Türkistan, Çimkent, Sayram ağızları).

B. Kıpçak Lehçesi (Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırmasına Göre):

Bu lehçede konuşan Özbekler Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zereşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezmi, Andican, Nemengan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca, Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kölab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dâhildir. Dört ana ağza ayrılır:

1. Kırk ağızı. Bu grup Cizzah ve Semerkant arasındadır, yani Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağızı girer.

2. Celayir-Lakay ağızı. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşar.

3. Kıpçak ağızı. Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir.

4. Gürlen ağızı. Bu grubun konuşanları Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşar.

C. Oğuz Lehçesi (Y. D. Polivanov'un Sınıflandırmasına Göre):

1. Güney Harez m grubu ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yeni Arık, Hanka ağızları; ayrıca, Taşovuz ve Törtkö l ağızları; bu gruba Şorahan ağızı ayrı bir tür olarak dâhil edilir).

2. Kuzey Oğuz grubu ağızları (Karabulak, Mankent, Karamurt, İkan ağızları; bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağızı da dâhil edilir.)

Kaynakça

- ABDULLAYEV, F. A. (1957). *Özbek Tiliniñ Kıpçak Şevesi*, (Özbek Dialektologiyasidan Materiallar, I), Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. A. (1961). *Özbek Tiliniñ Harez m Şeveleri*, I. Lugat, II. *Harez m Şeveleriniñ Tasnifi*, Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. A. (1978). *Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi*, Taşkent: Fen Yay.
- ABDULLAYEV, N. (1976). "Afganistandagi Özbek Şeveleri Leksikası", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1. Sayı.
- ABDURRAHMANOV, G., Şükürov, Q. Mahmudov: (2008). *Özbek Tilining Tarihîy Grammatikası*, Özbekistan Faylasuflari Milliy Camiyati Neşriyatı, Taşkent.
- AFZALOV, Ş. (1957). *Özbek Tiliniñ Parkent Şevesi*, (Özbek Dialektologiyasidan Materiallar, I), Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1959). *Özbek Tiliniñ Üyçi Şevesi*, Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1974). *Özbek Dialektologiyasidan Materiallar*, Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1991). *Özbek Dialektologiyasidan Materiallar*, Taşkent.
- BARAVKOV, A. K. (1940). "Literatura i iskusstvo Uzbekistana", Taşkent.
- BARAVKOV, A. K. (1953). "Vosrosı Klassifikatin Uzbekskix Norodnix Govorov", İzvetiya AN. UzSSR, Taşkent, s. 58-73.
- CEMALHANOV, H. (2005). *Hazirgi Özbek Adabiy Tili*, Talqin Neşriyat, Taşkent.
- CORAYEV, B. (1964). *Özbek Tiliniñ Şehrisebz Şevesi*, Taşkent.
- CORAYEV, B. (1969). *Yukari Kaşkaderya Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- CUMANAZAROV, Y. (1961). *Hazarasp Şevesiniñ Morfologik Hususiyatleri*, Taşkent.
- CUMANAZAROV, Y. (1971). *Özbek Edebiy Tili ve Cenubiy Harez m Dialekti*, Taşkent.
- DANIYAROV, H. (1976). *Eski Özbek Edebiy Tili ve Kıpçak Dialektleri*, Taşkent.
- DANIYAROV, H. (1979). *Kıpçak Dialektleriniñ Leksikası*, Taşkent: Fen Yay.
- ENAZAROV, T. (1995). *Özbek Dialektologiyasiden*, Taşkent.
- FERMANOV, İ. (1960). *Özbek Tiliniñ Oş Şevesi*, Taşkent.
- GULAMOV, H. (1964). *Özbek Tiliniñ Cizzah Şevesi*, Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1956). *Fergana Şeveleriniñ Kesb-Hüner Leksikası*. I. Cilt (II-III. Ciltler 1959) Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1957). *Özbek Tiliniñ Beşkent Rayon Şeveleri*, UDM, I. Tom. Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1967). *Özbek Tiliniñ Andican Şevesi*, Taşkent: Fen Yay.
- İŞAYEV, A. (1977). *Karakalpagistandagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- KADİROV, F. K. (1949). *Özbek Şevelerini Örgeniş ve Tasnif Kılış Meselesi*, Fergana.
- MADRAHİMOV, A. (1973). *Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi Leksikasını Örgeniş Meseleleri*, Taşkent.

- MENGLİYEV, Bahtiyar, Oral Haliyarov (2008). *Özbek Tilidan Universal Qollanma*, Taşkent: Fen Yay.
- MİRSAATOV, T. Z. (1953). *Özbek Tiliniñ Kırk Şevesi*, Taşkent.
- MİRZAYEV, M. (1969). *Özbek Tiliniñ Buhara Gruppa Şeveleri*, Taşkent.
- MUHAMMEDCANOV, K. (1981). *Cenubiy Kazagıstan Özbek Şeveleri* (Karluk ve Kıpçak Tip Şeve Materialleri Esaside), Taşkent.
- NASİROV, Ş. (1980). *Özbek Tiliniñ Kokan Şevesi*, Taşkent.
- NAZAROV, Nasriddin (2010). *Lakaylar: Dialektologiya ve Frazologiya*, Taşkent.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.291-354.
- POLİVANOV, Y. D. (1933). *Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturıy Yazık*, Taşkent.
- RAHİMOV, S. (1974). *Surhanderya Oblastidagi Özbek Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- RAHİMOV, S. (1985). *Özbek Tili Surhanderya Şeveleri* (Fonetika, Leksika), Taşkent: Fen Yay.
- RECEBOV, N. (1962). *Özbek Dialektologiyası Kursiden Materialler*, Semerkant.
- RECEBOV, N. (1977). *Özbek Tiliniñ Garbiy Semerkand Şeveleri*, Taşkent.
- RECEBOV, Nazar (1990). *Özbek Halk Şevelerinde Fe'lniñ Morfologik Tüzilişi*, Taşkent: Özbekistan SSR “Fen” yay.
- RECEBOV, NAZAR (1996). *Özbek Şeveşinaslığı*, Taşkent: Okutuvçı yay.
- REŞETOV, V.V. (1959). “Uzbekskiy Yazık”, C- I, s.59-67, Taşkent.
- REŞETOV, V.V. (1966). “Özbek Şeveleriniñ Klassifikatsiyası”, *Uzbek Tili ve Edebiyatı*. I Sayı, s. 3-8, Taşkent.
- REŞETOV, V.V., ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1962). *Özbek Dialektologiyası*, Taşkent.
- REŞETOV, V.V., ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1978). *Özbek Dialektologiyası*, Taşkent.
- SADIKOV, T. (1968). *Taşkent Oblast Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- SEYFULLAYEVA, R.R., vd. (2010). *Hozirgi Özbek Adabiy Tili*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1962). *Özbek Edebiy Tili ve Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş. (Editör) (1971). *Özbek Halk Şeveleri Lügati*, Taşkent: Fen Yay.
- ŞARİPOV, A. (1967). *Cenubiy Kırgızistandagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞEFEKOV, H. (2006). *Kölab Özbekleri*, Duşenbe: Nesafat.
- ŞERALİYEV, E. (1974). *Şimaliy-Şarkiy Tacikistandagi Özbek Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1972). *Kaşkaderya Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1974). *Kuyı Kaşkaderyadagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1975). *Özbek Halk Şeveleriden Tekstler*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1978). *Kaşkaderya Oblast Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1981). *Kaşkaderyadagi Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- TORAKULOVA, A. (1971). *Kokan Gruppa Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- TOYÇİBAYEV, B., B. Hasanov (2004). *Özbek Dialektologiyası*, Abdulla Qadirov Namidagi Halk Merasi Neşriyatı Yay., Taşkent.
- YILDIRIM, Hüseyin (2009). “Özbek Türkçesindeki o (â) Ünlüsü Üzerine”, *Gazi Türkiyat* 5, s. 569-584.

- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuřma-Metinler)*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- YUDAHİN, K.K. (1939). *Uzbekskiy Yazık, Literaturnaya Ensiklopediya*, T. XI. Moskova.
- YUNUSOV, Gazi Alim (1936). *Özbek Lehçelerini Tasnifde Bir Tecrube*, Taşkent.
- ZARUBİN, İ. İ. (1925). *Spisok Narodnostey Turkestanskogo Kraya*. Leningrad.
- ZUFAROV, S. (1966). *Özbek Tiliniñ Sayram Şevesi*, Taşkent.